

УДК 330.101.541

Шинкоренко Т.П., канд. екон. наук
старший науковий співробітник Інституту економіки
та прогнозування НАН України

МАКРОЕКОНОМІЧНІ ШОКИ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ЕМПІРИЧНІ АСПЕКТИ

Визначено поняття економічних і макроекономічних шоків, систематизована їх класифікація. Розглянуто ознаки та механізм дії шоківих впливів на розвиток економіки. Проаналізована динаміка ВВП України в контексті дії макроекономічних шоків за період відновлення економічного зростання та кризового стану.

В умовах активізації глобалізаційних процесів розвиток світової економіки значною мірою входить у площину невизначеності і перебуває під впливом постійного виникнення збурень, породжених кардинальними змінами як кліматичного, політичного, так і технологічно-економічного походження, що ускладнює управління соціально-економічним розвитком національних економік. Застосування ефективних механізмів поглинання шоківих збурень (absorption shocks) потребує проведення теоретичних та емпіричних досліджень джерел та напрямів впливу різноманітних шоків, які є передумовою визначення адекватних інструментів економічної політики. Оскільки світовий досвід підтверджує, що найбільш уразливими до дії шоків є країни із перехідними економіками зазначена, проблема для України набуває особливо важливого значення.

Попри те, що у різноманітних аналітичних дослідженнях термін "шок" має поширене застосування для пояснення різних економічних і соціальних процесів, однак у науковій літературі не існує ні загально прийнятого тлумачення цього поняття, ні систематизованої класифікації шоків. З огляду на те, що в дослідженнях застосовуються різні характеристики типів та видів шоків, а інколи науковцями при розгляді однакових видів шоків використовуються різні терміни, що ускладнює їх ідентифікацію, актуальною є потреба в уточненні понятійного апарату та класифікації економічних шоків, бо всебічне визначення виду шоку дозволяє ґрунтовніше дослідити механізм його дії, викрити зв'язки між різними видами шоків і слугує підґрунтям для узагальнюючих висновків і прогнозів розвитку економіки, розробки рекомендацій для Уряду щодо обрання ефективних політичних заходів, спрямованих на подолання негативних наслідків шоківих впливів та стабілізації розвитку економіки.

За визначенням деяких вчених-економістів, економічними потрясіннями, збуреннями або шоками є переміщення кривих попиту та пропозиції внаслідок впливів зовнішніх чинників [1], іншими дослідниками шоки трактуються як різка екзогенна зміна в економічній системі [2]. Також існують підходи (насамперед в емпіричних дослідженнях) до трактування шоку як будь-якої суттєвої зміни економічного параметра [3]. З огляду на те, що за законами логіки поняття є цілісною сукупністю суджень щодо будь-якого предмету або класу предметів, де ядром є судження стосовно суттєвих ознак

предмету або класу предметів [4], наведені вище визначення шоку не розкривають повною мірою це явище. При цьому дослідниками часто використовуються терміни "шок" і "імпульс" як синоніми, проте, на нашу думку, ці поняття не є рівнозначними.

Оскільки застосування зазначених понять було привнесено до економічної науки із інших напрямів наукових досліджень (медицини, фізики тощо) доцільно уточнення поняття "економічний шок" провести за методом аналогії.

Поняття "шок" (від англ. *shock* — удар, потрясіння) найбільш поширене в клінічній практиці і визначає патологічний процес, який розвивається у відповідь на вплив надзвичайних подразників і супроводжується прогресивним порушенням життєво важливих функцій нервової системи, кровообігу, дихання, обміну речовин і деяких інших важливих функцій. Тобто по суті це є зривом компенсаторних реакцій організму у відповідь на те чи інше ушкодження.

Отже, за аналогією економічний шок як явище повинно мати такі суттєві ознаки: по-перше, надзвичайний подразник, проявом якого в економічній сфері є раптова зміна умов господарювання, що викликає стрибки в динаміці одного чи декількох економічних показників, по-друге, він має викликати дестабілізацію розвитку певного економічного об'єкта (підприємства, ринку, окремого регіону або сектора економіки чи економічної системи в цілому).

Щодо поняття "імпульс", то воно було введено в першій половині XVII ст. Рене Декартом у галузі фізики як міра кількості руху. Таким чином, за аналогією в сфері економіки його доцільно розглядати як кількісну міру раптової зміни економічного параметра. Через стрибкові зміни економічних показників за умов спрацювання компенсаторних реакцій економічних об'єктів дестабілізація їх розвитку не є обов'язковою. Саме в цьому, на наш погляд, і полягає різниця між поняттями "імпульс" та "економічний шок", яке є більш локальне і стосується не всіх стрибкових змін динаміки економічних параметрів, а лише тих, які суттєво дестабілізують розвиток економічних об'єктів. Отже, загальним для обох зазначених термінів є те, що вони відображають суттєві раптові стрімкі зміни в динаміці певного економічного параметра, але відрізняються за наслідками їх впливу на стан економічного об'єкта.

Питання очікуваності чи неочікуваності економічного шоку, довкола якого науковці не дійшли остаточної думки, залишається дискусійним. Деякі науковці як характерну ознаку цього явища підкреслюють випадковий характер та неочікуваність його виникнення. Зокрема, в класичних роботах Р.Лукаса передбачалося, що реальний вплив на макроекономічні показники справляють лише непередбачувані монетарні шоки [5]. На наш погляд, неочікуваність виникнення збурень в економіці, не є обов'язковою критеріальною ознакою поняття "макроекономічний шок". Зважаючи на циклічність розвитку економіки, що зумовлює певну закономірність виникнення шоківих збурень, а також наявності суттєвих розбіжностей рівня внутрішніх та світових цін, деякі шоківі зміни умов господарювання можуть бути передбачуваними та очікуваними і водночас справляти реальний ефект на розвиток економіки.

Таким чином, "економічний шок" можна визначити як стрибкову зміну в умовах господарювання, що призводить до дестабілізації розвитку економічного об'єкта.

Залежно від масштабів наслідків дії економічних шоків їх можна розподілити на локальні, коли порушується розвиток певного підприємства, ринку, сектора економіки або регіону, та макроекономічні – наслідком яких є дестабілізація розвитку окремих країн, певної сукупності країн або світової економіки загалом.

Отже, виходячи з викладеного вище, поняття "макроекономічний шок" можна визначити як **реальну раптову зміну в умовах господарювання, що виводить економічну систему зі стану рівноваги або ще більш поглиблює нерівноважний стан економіки.**

Під станом макроекономічної рівноваги розуміється наявність збалансованості найважливіших економічних параметрів, а саме: попиту та пропозиції, виробництва та споживання, використання виробничих факторів, товарної та грошової маси, заощаджень та інвестицій. Проявом порушення економічної рівноваги є інфляція та безробіття, невідповідність обсягів фінансових ресурсів і витрат, оплати та продуктивності праці; доходів і витрат державного бюджету; розміру бюджетного дефіциту та джерел його покриття; активів і пасивів платіжного балансу. Зрозуміло, що в реальній економіці досягнення одночасної збалансованості за всіма визначеними параметрами не є можливим. Тому на практиці рівноважний стан економіки слід розглядати швидше як тенденцію, що витримується не в кожному конкретному випадку за кожним параметром, а поглинає найбільш вагомі відхилення.

Огляд основних характеристик макроекономічних шоків, які зустрічаються в економічних і соціальних наукових дослідженнях, дозволив нам систематизувати різноманітні підходи щодо визначення типів і видів шоків та викласти узагальнену їх класифікацію (табл. 1).

Таблиця 1

Класифікація макроекономічних шоків

Критерій класифікації	Тип шоків
За складовими економічної системи	Попиту Пропозиції
За природою виникнення	Політичні та неполітичні
За характером впливу на економічну динаміку	Позитивні та негативні
За секторами економіки	Номінальні (монетарні) та реальні
За часом дії	Тимчасові, середньострокові та тривалі
За періодичністю виникнення	Випадкові, перманентні
За місцем виникнення імпульсу	Внутрішні та зовнішні
За характером виникнення	Очікувані та неочікувані
За характером дії шоків стосовно різних складових економіки	Пропорційні та паралельні
За напрямом дії	Симетричні та асиметричні
За інтенсивністю дії	Статичні та динамічні

Джерело: складено автором.

Класифікаційні ознаки шоків, які мають більш загальний характер і використовуються для характеристики інших видів шоків, а саме: за місцем, характером і періодичністю виникнення, а також масштабністю, напрямом та характером їх дії.

За місцем або географією виникнення імпульсів макроекономічні шоки розподіляються на **внутрішні** (internal shocks) та **зовнішні** (external shocks).

Внутрішні шоки пов'язані зі зміною умов господарювання в конкретній країні, і можуть бути зумовлені зміною законодавчого поля та урядових заходів (шоки сукупного попиту, специфічні шоки пропозиції, інфляційні шоки, монетарні шоки, шоки лібералізації рахунку руху капіталу, кредитні шоки тощо). До них також відносяться внутрішні політичні процеси, техногенні катастрофи тощо.

Зовнішні шоки спричинюються імпульсами, що виникають за межами конкретної країни. Такими шоками є зміни зовнішнього попиту, вартості окремих ресурсів на світовому ринку, умов торгівлі, світових відсоткових ставок, потоків міжнародних мобільних фінансових капіталів тощо. До зовнішніх шоків також доцільно віднести погодні умови, що впливають на розвиток сільського господарства та природні катаклізми.

Негативні шоки зовнішнього сектора економіки впливають на рахунок поточних операцій (скорочуватимуть надходження від експорту, збільшуватимуть витрати на імпорт, а також чисті відсоткові виплати нерезидентам) або на рахунок операцій із капіталом і фінансових операцій (збільшуватимуть вплив капіталу), що негативно позначається на стані платіжного балансу країни і призведе до стрімкого зростання попиту на іноземну валюту.

За характером виникнення шоки розподіляються на **очікувані**, поява яких не є несподіваною для суб'єктів господарювання, та **неочікувані** (або раптові), виникнення яких не передбачувалося. До очікуваних шоків насамперед відносяться цінові шоки на види продукції, за якими внутрішні ціни певних країн суттєво відрізняються від світових. Неочікувані шоки зумовлені як природними катаклізмами та техногенними катастрофами, так і раптовим ухваленням національним урядом країни рішень, які істотно змінюють умови господарювання в країні. Джерелом виникнення неочікуваних шоків можуть бути також і зовнішні імпульси як результат дії неочікуваних рішень з боку іноземних країн стосовно розвитку зовнішньоторговельної діяльності.

За періодичністю виникнення виокремлюються **перманентні** шоки, що періодично виникають в економіці, та **випадкові**, що виникають під впливом дії окремих, як правило, непередбачуваних факторів. До перманентних шоків відносяться цінові, технологічні шоки, шоки виборчих кампаній тощо.

За терміном дії їх впливу на економіку шоки розподіляються на **тимчасові**, що діють у короткому проміжку часу, **середньострокові** та **тривалі**, що діють протягом значного проміжку часу.

За масштабом дії виокремлюють **світові** (загальні) макроекономічні шоки, **регіональні**, що впливають на сукупність країн певного регіону, та **національні** (країни).

Останній за часом приклад світового шоку – виникнення в 2007 р. фінансової кризи в США, що поширилася на переважну більшість країн і в 2008 р. трансформувалася в загальноекономічну кризу із вкрай важкими наслідками для розвитку української економіки.

Також окремі дослідники розрізняють шоки за інтенсивністю дії, розподіляючи їх на **стаціонарні** (static shocks) та **динамічні** (dynamic shocks) [6]. Потужність впливу стаціонарного шоку не змінюється протягом часу, в той час як динамічні характеризуються підсиленням їх дії.

Залежно від спрямованості дії макроекономічних шоків на різні складові світової та внутрішньої економік вони розподіляються на **симетричні** (symmetric shocks) та **асиметричні** (asymmetric shocks). Зазвичай така класифікація застосовується відносно шоків, які впливають на економіку не однієї окремої країни, а на групу країн.

Симетричними вважаються шоки, що одночасно вражають країни якогонебудь економічного або валютного союзу і однаково впливають на розвиток цих країн, прискорюючи або уповільнюючи їх загальноекономічну динаміку.

Асиметричними є шоки, що торкаються лише окремих країн і не розповсюджуються на всі країни-члени будь-якого економічного об'єднання, або такі шоки, що діють на всі країни, але з різною швидкістю, силою та тривалістю, тому час для адаптації економіки до шоку має бути різним.

На нашу думку, аналогічна класифікація шоків може застосовуватися також для диференціації макроекономічних шоків, які проявляються в окремій країні і не розповсюджуються на інші країни світу. В цьому випадку розподіл шоків на симетричні та асиметричні відбувається залежно від ступеня охоплення, сили та тривалості їх дії щодо окремих секторів економіки, а також регіонів. Розподіл шоків доцільно застосовувати при визначенні напрямку дії шоку на той чи інший макроекономічний показник. Якщо збільшення або зменшення чинника збурень призводить до відповідної зміни показника, то такі шоки визначаються як симетричні. У разі, коли реакція динаміки показника є протилежною – асиметричними.

За характером впливу на економічну динаміку шоки розподіляються на **позитивні** (positive shocks) та **негативні** (negative shocks).

Позитивні шоки прискорюють розвиток економіки, а **негативні**, навпаки, уповільнюють. Оскільки як позитивний, так і негативний шок провокують нестабільність, то загалом їх вплив є несприятливим для забезпечення сталого економічного зростання. Водночас позитивний шок є менш уразливим, ніж шок негативний, який не тільки дестабілізує економіку, але і призводить до уповільнення загальноекономічної динаміки.

Макроекономічні шоки розподіляються за сферами економіки, складовими економічної системи та природою виникнення.

За сферою економіки шоки розподіляються на номінальні або монетарні (nominal shocks) **та реальні** (real shocks).

Номінальні шоки виникають у сфері грошового обігу і пов'язані зі зміною обсягу пропозиції грошей, рівня цін, відсоткових ставок і можуть мати як внутрішнє, так і зовнішнє походження. Номінальні шоки здебільшого породжуються змінами грошово-кредитної політики і справляють значний ефект на поведінку реального обмінного курсу національної валюти. До цієї групи також відносяться всі шоки, що впливають на очікування економічних агентів. Представники школи монетаризму (М.Фрідмен [7], Т.Майер [8], К.Бруннер [9]) вважають, що саме шоківі збурення грошової маси є головним чинником флуктуацій економічного розвитку.

До **реальних шоків** відносяться всі шоки, що безпосередньо впливають на реальні економічні показники, що характеризують процеси в сфері виробництва та реалізації продукції (зокрема, зміни в структурі внутрішнього попиту, продуктивності виробництва, залучення інвестицій тощо).

У зв'язку з тим, що основні теорії макроекономічних флуктуацій спираються на концепцію сукупного попиту та сукупної пропозиції, найбільш поширеним підходом щодо класифікації шоків є їх розподіл за складовими економічної системи на шоки з *боку попиту* (demand shocks) та шоки з *боку пропозиції* (supply shocks).

Слід зазначити, що саме навколо питання: який тип шоків (чи з боку попиту чи пропозиції) є основним чинником виникнення циклічних економічних коливань, уже тривалий час точиться дискусія між різними економічними школами. Дотепер науковці не дійшли єдиної думки і дотримуються різних точок зору.

Зараз найбільшого значення для макроекономічного аналізу в його сучасній інтерпретації набули концепції щодо пріоритетності впливу шоків на розвиток економіки двох споріднених економічних шкіл – нової класичної економіки та школи "реального ділового циклу", які сформувалися на початку 90-х років ХХ сторіччя. Обидві школи ґрунтуються на поясненні циклів з позиції теорії загальної рівноваги, на теорії раціональних очікувань, а також уявленні ринків як цілком рівноважних унаслідок досконалої гнучкості цін.

Загалом шоки як джерело кон'юктурних змін складно віднести тільки до сфери попиту чи пропозиції. Значна кількість їх видів впливає як на попит, так і на пропозицію на різних ринках. Так, зміни в рівні доходів населення зумовлюють як зрушення попиту домашніх господарств на ринку товарів та послуг, так і зрушення пропозиції робочої сили на ринку праці. Аналогічно технологічні шоки впливають як на зміну пропозиції товарів внаслідок підвищення ефективності виробництва, так і на зміну попиту на товарному ринку через ефект багатства. Комплексна дія окремих факторів на обидві складові економічної системи обумовила потребу їх одночасного включення до складу джерел виникнення шоків як з боку попиту так і пропозиції.

Шоки з боку попиту виникають унаслідок різкої зміни пропозиції грошей, що веде до зміни їх вартості (відсоткових ставок) чи швидкості їх обігу, що ланцюгово відбивається на динаміці інвестицій та виробництві товарів тривалого користування, зростання урядових видатків, а також на коливання попиту домашніх господарств і фірм.

З огляду на джерело виникнення шоків імпульсів попиту за складовими інституційної структури економіки їх можна розподілити на чотири складові: шоки, що зумовлюються зміною попиту домашніх господарств, фірм, держави та зовнішнього світу.

Зміна споживчого попиту *домашніх господарств* є функцією від їх доходів (як реальних, так і очікуваних), які зумовлюються рівнем заробітної плати, пенсій та інших соціальних виплат, а також обсягами кредитування населення. Іншим важливими фактором, який впливає на коливання споживчого попиту домашніх господарств, є рівень оподаткування споживачів (через зміну ставок податку на доходи фізичних осіб і податку на додану вартість, яка впливає на цінові параметри товарів народного споживання). Шокові зміни одного чи декількох із зазначених показників призводять до збурень в динаміці споживчого попиту.

Вагомим джерелом виникнення коливань попиту населення також є психологічний фактор, проявом якого є зміна очікувань населення щодо обсягу їх майбутніх доходів, а також розвитку інфляційних процесів. За умов нестабільної ситуації в країні цей чинник може суттєво впливати на попит, породжуючи бум чи спад споживання.

Отже, збурення в динаміці одного або частіше комплексу зазначених чинників можна розглядати як шоки, що викликають коливання динаміки сукупного попиту і відбиваються на траєкторії загальноекономічної динаміки.

Іншим джерелом виникнення коливань сукупного попиту є *зрушення в інвестиційному попиті*, головним суб'єктом виступають фірми.

Шоківі сплески в динаміці інвестицій породжують зміни таких складових умов господарювання, як очікувана норма чистого прибутку; реальна ставка відсотка, що відіграє вирішальну роль при прийнятті рішень інвесторів щодо альтернативних можливостей вкладення капіталу; рівень оподаткування; зміни в технології виробництва, проявом чого є рівень витрат основних факторів у процесі виробництва; доступність кредитних ресурсів; наявний основний капітал, економічні очікування; динаміка сукупного доходу.

На думку Дж.Кейнса, саме зміни інвестиційного попиту є ключовим чинником виникнення циклічних економічних коливань [10]. Він наголошував, що рішення стосовно інвестицій приймаються в залежності від очікуваної прибутковості, тобто психологічного фактора, однак ці очікування є нестійкими і залежать від суб'єктивних оцінок підприємців щодо перспектив власного майбутнього, за Дж.Кейнсом, так званого "тваринного відчуття". Отже, інвестиціям притаманна нестійкість, що і дало Дж.Кейнсу підстави вважати їх основним чинником коливань розвитку економіки.

Інвестиції можуть породжувати цикли не тільки через динаміку інвестицій в запаси, а і внаслідок дії мультиплікатора-акселератора, механізм якої полягає в тому, що коливання інвестицій зумовлюються не змінами обсягу випуску, а саме безпосередньо його коливаннями. Висунута Дж.Кейнсом теорія мультиплікатора-акселератора як чинника виникнення бізнес-циклів отримала подальший розвиток в роботах некейнсіанських теоретиків циклічної теорії розвитку – П.Самуельсона [10] та Дж.Хікса [12], а також американського економіста Е. Хансена [13] і зберігає свою актуальність і на сьогодні. За Е.Хансеном, імпульсами, що запускають у дію механізм мультиплікатора є автономні інвестиції, що не залежать від поточної економічної кон'юнктури. Водночас, на відміну від Дж.Кейнса, головним ендогенним чинником, який породжує автономні інвестиції, вченим визнається не психологічний фактор, а науково-технічний прогрес. Також він припускає можливість існування ще інших імпульсів, що можуть генерувати автономні інвестиції, а саме демографічні зрушення, відкриття нових родовищ корисних копалин тощо.

Окрім розглянутих вище чинників, які призводять до збурень внутрішнього споживчого та інвестиційного попиту, джерелом породження коливань загальноекономічної динаміки окремих країн є також зміни попиту **зовнішнього світу**, що відбивається на обсягах національного експорту. Оскільки експорт є однією із компонент сукупного попиту (попит на вітчизняні товари та послуги за кордоном), то він, як і інші компоненти, впливає на розмір ва-

лового внутрішнього продукту. Чим більшою є залежність розвитку країни від обсягів експорту, тим чутливішою буде і реакція на імпульси зовнішнього попиту. Отже стрімке збільшення (або зменшення) попиту "решти світу" симетрично відбиватиметься на темпах зростання національної економіки.

На наш погляд, можна виокремити три основні джерела виникнення шоків з боку зовнішнього попиту: по-перше, коливання (під впливом різноманітних чинників) розвитку світового господарства, по-друге, зміна конкурентоспроможності національної продукції на зовнішньому ринку, що може бути викликана появою на ринку нових країн-експортерів, які спроможні запропонувати якіснішу, або дешевшу продукцію та, по-третє, налагодження виробництва аналогічної продукції в країнах, які раніше були основними експортерами певного виду товарів. Різка падіння зовнішнього попиту відбувається за умов розгортання глобальної економічної кризи, яскравим прикладом якої є як сучасний стан світової зовнішньої торгівлі, так і, зокрема, української зовнішньоторговельної діяльності.

Шоки пропозиції безпосередньо пов'язані із **виробництвом** товарів і послуг, які можуть приймати різноманітні форми.

Найпоширенішими видами шоків пропозиції є: цінові шоки на основні елементи витрат, включаючи витрати на оплату праці; надмірне виробництво (кризи перевиробництва); технологічні шоки, стихійні лиха, що призводять до втрати частки ресурсів економіки та можливої часткової втрати виробничого потенціалу; зміни в законодавстві, адміністративні шоки тощо.

Цінові шоки на основні елементи витрат можуть бути викликані як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, але найбільший вплив за умов поширення глобалізації світової економіки справляють останні. Класичним прикладом шоків пропозиції є значна амплітуда коливання світових цін на нафту, започаткування якої припадає на початок 70-х років ХХ ст. і зберігається дотепер.

Важливим чинником флуктуації загальноекономічної динаміки аграрних країн і країн із високою часткою сільськогосподарського виробництва у валовому випуску, до яких відноситься і Україна, є шоки пропозиції аграрної продукції, які виникають в результаті природних чинників (урожайних та неврожайних років).

Щодо джерела виникнення шоківих збурень всі шоки можна розподілити на політичні та неполітичні.

Політичні шоки є наслідком рішень, що схвалюються владними структурами на макроекономічному рівні. Переважним чином їх наслідком є виникнення шоківих імпульсів у сфері попиту. До таких шоків відносяться зміни макроекономічної політики (фіскальної та валютного курсу країни, грошово-кредитної та тарифної політики, а також політичні події (наприклад, проведення виборчих кампаній).

Значимо, що інтенсивність впливу різних типів політичних шоків на розвиток економіки суттєво залежить від рівня інституціонального розвитку окремих країн. Якщо для розвинених країн впливовішими є шоки макроекономічної політики, то для країн, що розвиваються, значні потрясіння викликає проведення виборчих кампаній.

До *неполітичних* відносяться всі інші шоки, виникнення яких не пов'язане із рішеннями владних структур, наприклад природні катаклізми, погодні умови тощо. До неполітичних шоків можна віднести також шоки в попиті приватного сектора економіки, що пов'язані із значними змінами в інвестиційних і споживчих витратах цього сектора, і викликані їх очікуваннями відносно майбутнього економічного розвитку.

На практиці шоки мають складну структуру впливу на економіку, часто взаємопов'язані між собою, підсилюють або поглинають дію один одного, різним чином впливають на динаміку окремих економічних показників та загальноекономічну динаміку в цілому.

Пом'якшення негативного впливу шоків на розвиток української економіки потребує застосування ефективних заходів акомодативної політики, вибір та обґрунтування яких повинні спиратися на аналітичне виявлення типів шоків, які найбільше впливають на загальноекономічну динаміку України. З цією метою розглянемо розвиток української економіки впродовж останніх десяти років у контексті дії шоків впливів.

Саме надвисока волатильність траєкторії української загальноекономічної динаміки в 2000–2009 рр. із значними стрибками щорічних темпів приросту валового внутрішнього продукту дає підстави для висновку, що розвиток не спирався на стабільні довгострокові фактори, а перебував під впливом перманентної дії як позитивних, так і негативних шоків зовнішнього і внутрішнього походження, які не абсорбувалися застосуванням ефективною акомодативної політики (рис. 1).

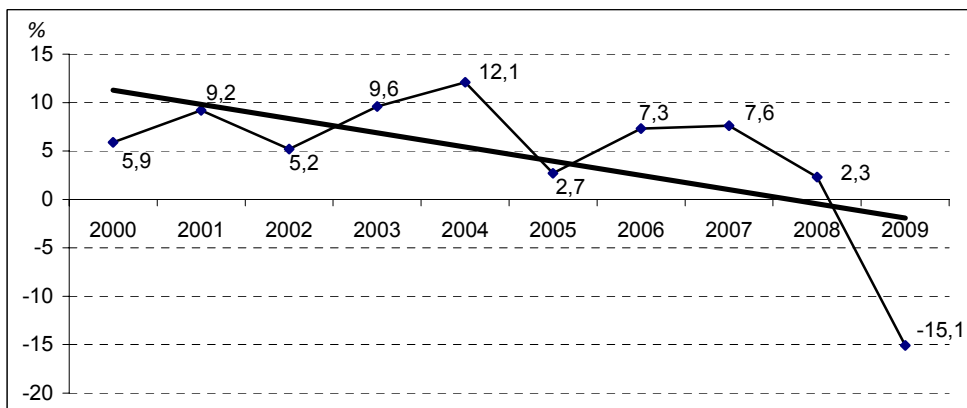

Рис. 1. Динаміка приросту ВВП у 2000–2009 рр., % до попереднього року

Джерело: за даними Держкомстату України за відповідні роки.

З огляду на лінію тренду стає зрозумілим, що ситуація в Україні є суперечливою, отже, їй більш притаманна інерційна динаміка, коли не відбувається істотних структурних і системних зрушень, зорієнтованих на досягнення стратегічних цілей.

Проведені дослідження показали, що найінтенсивнішу дію на розвиток української економіки впродовж 2000–2009 рр. справляли зовнішні шоки попиту на українську продукцію, пов'язані із зміною світової кон'юнктури, та

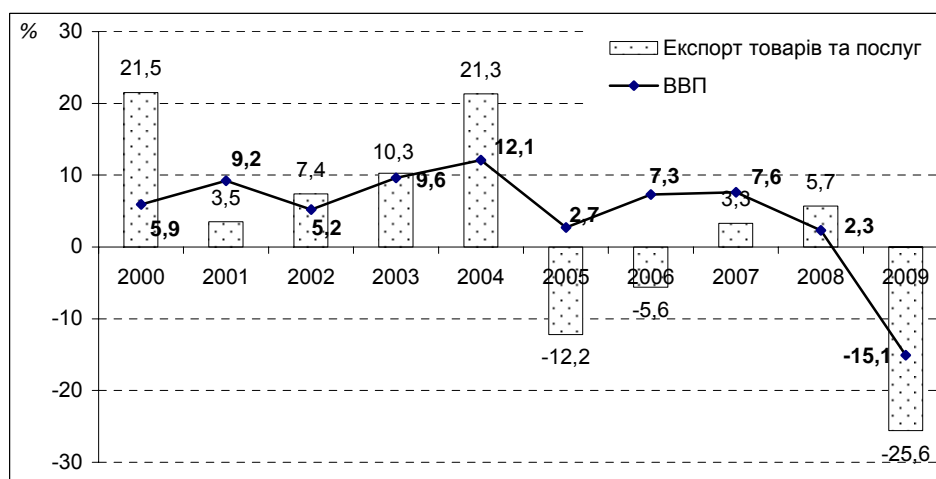
пропозиції у формі зростання ціни на газ, а також внутрішні політичні шоки, в тому числі тривалий шок потужного нарощування споживчого попиту населення, інвестиційні шоки, перманентні шоки валютного курсу та шоки пропозиції сільськогосподарської продукції.

У цій статті ми зосередимося переважним чином на розгляді шоків зовнішнього та внутрішнього попиту.

Оскільки українська економіка є небезпечно залежною від зовнішнього попиту, то його зміни суттєво дестабілізують її розвиток, справляючи як позитивний, так і негативний вплив на загальноекономічну динаміку. Індикатором дії зовнішніх шоків попиту є зміни в динаміці експорту. Водночас траєкторія цього параметра залежить не тільки від коливань світової кон'юнктури, але і від зовнішніх і внутрішніх політичних рішень урядів, а також конкурентоспроможності продукції національних економік.

Уразливість української економіки до шоків зовнішнього попиту посилюється трьома фундаментальними чинниками: по-перше, орієнтацією українських експортерів на ринки товарів проміжного споживання (передусім продукцію металургії та оброблення металів, на частку якої стало припадає понад третини від загальної вартості українського експорту товарів), котрі, як і всі низькотехнологічні ринки, не мають сталої динаміки розвитку і постійно зазнають значних кон'юнктурних коливань; по-друге, низькою диверсифікацією експорту як за товарами, так і за ринками; по-третє, географічною структурою експорту, зорієнтованою, головним чином, на країни, розвиток економік яких є найчутливішим до дії світових кризових явищ, та, відповідно, імпорту яких не характеризується сталою динамікою.

Упродовж періоду, що досліджується, шоки зовнішнього попиту зазвичай симетрично відбивалися на загальноекономічній динаміці української економіки (рис. 2).

**Рис. 2. Динаміка приросту ВВП та експорту у 2000–2009 рр.,
% до попереднього року**

Джерело: за даними Держкомстату України за відповідні роки.

На рис. 2 показано, що найпотужніші позитивні шоки зовнішнього попиту спостерігалися в 2000 та 2004 рр., а негативні – у 2005–2006 рр. та особливо в 2009 р.

Саме позитивний зовнішній шок, спричинений прискоренням розвитку світової економіки і поліпшенням кон'юнктури на світових ринках металургійної та хімічної продукції, і став одним із основних чинників відновлення в 2000 р. економічного зростання української економіки. Як наслідок, український експорт товарів і послуг проти попереднього року збільшився на 21,5%. Це потенційно забезпечувало приріст ВВП на 11,7 відсоткового пункту, що майже вдвічі перевищувало його реальні темпи приросту (табл. 2).

Таблиця 2

Складові приросту ВВП України за елементами кінцевого споживання в 2000–2009 рр., %

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
ВВП, в тому числі:	5,9	9,2	5,2	9,6	12,1	2,7	7,3	7,6	2,3	-15,1
Кінцеві споживчі витрати										
домашніх господарств	1,5	6,9	3,8	7,6	7,3	11,0	9,4	10,2	5,1	-9,7
некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства	0,0	-0,2	-0,1	-0,1	-0,2	-0,1	-0,1	0,1	0,0	0,0
сектора загального державного управління	0,2	1,9	-1,3	1,3	0,4	0,5	0,5	0,4	-0,1	-1,0
індивідуальні споживчі витрати	-1,3	0,4	-1,0	0,6	0,3	0,5	0,3	0,4	0,0	-0,4
колективні споживчі витрати	1,5	1,5	-0,3	0,7	0,0	0,0	0,2	0,0	-0,2	-0,6
Валове нагромадження	4,3	3,5	-0,3	4,9	1,2	2,9	4,2	6,1	1,4	-14,6
основного капіталу	2,4	1,2	0,7	4,3	4,2	0,9	4,6	5,6	0,1	-12,2
зміна запасів	0,0	2,3	1,1	1,6	-1,6	0,7	0,1	0,6	1,0	-0,9
Експорт товарів і послуг	11,7	2,2	4,1	5,7	12,2	-7,7	-2,8	1,5	1,7	-12,0
Імпорт товарів і послуг	-11,7	-3,5	-1,8	-8,3	-8,5	-3,6	-3,4	-10,2	-6,0	21,2

Джерело: за даними Держкомстату України за відповідні роки, розрахунки автора.

Другий потужний позитивний шок зовнішнього попиту спостерігався в 2004 р., коли стан світової економіки характеризувався як найкращий за попередній п'ятирічний період, а приріст світового ВВП на 5,1% був найвищим річним темпом зростання за останнє десятиріччя. Динамічний розвиток світової економіки сприяв стрімкому збільшенню українського експорту, реальні темпи росту якого проти попереднього року збільшилися на 21,3%. При цьому посилилася диверсифікація експортних поставок як за товарами, так і за ринками. Загалом шоківий сплеск зовнішнього попиту на продукцію українських виробників в 2004 р. забезпечив приріст ВВП на 12,2 в.п., що практично дорівнювало реальному показнику загальноекономічної динаміки (12,1%).

Головними чинниками стрімкого падіння українського експорту в 2005 р. (на 12,2%) стала дія двох видів шоків.

По-перше, масштабне витіснення українських виробників металургійної продукції, переважно з азійських ринків, унаслідок появи на світовому

ринку металу нових експортерів металопродукції, насамперед Китаю та Кореї (за рік фізичний обсяг поставок українського металу зменшився на 9%).

По-друге, внутрішній політичний шок, згенерований прийняттям рішень щодо ліквідації пільг за галузевою і територіальною ознакою для суб'єктів господарювання вільних економічних зон і територій пріоритетного розвитку. Загалом застосування таких заходів мало об'єктивне підґрунтя, оскільки саме через ці зони здійснювався наймасштабніший потік фіктивного експорту, але потребувало більш комплексного та виваженого підходу. Внаслідок прийняття таких рішень експорт інвестиційних товарів до офшорних зон скоротився на 77%, проте в їх напрямку збільшився обсяг поставок продукції проміжного споживання (в 2,3 раза) і особливо споживчих товарів (у 6,3 раза), що загалом забезпечило позитивну динаміку експорту до офшорних зон на рівні 18,3%. Тобто проблема фіктивних поставок на була вирішеною, натомість суттєво дестабілізувалася діяльність вільних економічних зон і територій пріоритетного розвитку.

Шокове звуження експорту спостерігалось і в наступному 2006 р., коли його фізичні обсяги проти попереднього року скоротилися ще на 5,6%, але причини цього були дещо іншими, ніж у 2005 р. За умов поліпшення з другої половини 2006 р. світової кон'юнктури на ринку чорних металів негативний вплив на розвиток української зовнішньої торгівлі чинили головним чином політичні шоки як зовнішнього, так і внутрішнього походження. Так, у 2006 р. проти українських експортерів були запроваджені чисельні торговельні обмеження: Росія та країни Європейського Союзу ввели ввізне мито на деякі види трубної продукції, Росія також ввела обмеження на поставки продукції тваринництва. Водночас за умов цінового шоку на енергоресурси Україною були призупинені експортні поставки газу, скоротився експорт нафтопродуктів і коксу, запроваджено квотування експорту зерна.

За нашими оцінками, наслідком дії зазначених вище негативних шоків зовнішнього попиту в 2005–2006 рр. було скорочення потенційного приросту ВВП на 7,7 та 2,9 в.п. відповідно. Ознакою порушення макроекономічної рівноваги в ці роки стало формування дефіциту в торгівлі товарами, який становив відповідно 1,1 та 5,2 млрд дол. США (за методологією платіжного балансу), а в 2006 р. також і від'ємного сальдо поточного рахунку платіжного балансу в розмірі 1,6 млрд дол. США – вперше з 1999 р.

Найпотужніший негативний шок зовнішнього попиту спостерігається в 2009 р., коли під впливом розгортання світової фінансово-економічної кризи фізичний обсяг експорту українських товарів і послуг проти 2008 р. скоротився більш ніж на чверть. При цьому масштаб падіння українського експорту суттєво перевищує світову динаміку. Так, якщо вартісний обсяг світового експорту товарів за цей період скоротився на 28%, то експорт з України – на 40,7%. Значна вразливість України до змін світового попиту насамперед пов'язана із особливостями продуктової та географічної структур українського експорту, понад третини якого стало припадає на продукцію чорної металургії, а основні торговельні партнери України відносяться до групи країн, які найбільше постраждали від сучасної світової економічної кризи і суттєво знизили обсяги свого імпорту.

Оскільки шоки зовнішнього попиту суттєво впливають на обсяг прибутків в українській економіці, а саме власні кошти підприємств залишаються основним джерелом фінансування капітальних вкладень, то симетричними до них є інвестиційні шоки, які, як правило, спостерігаються в ті ж самі періоди.

Рис. 3. Динаміка приросту ВВП, валового нагромадження основного капіталу та кінцевих споживчих витрат у 2000–2009 рр., % до попереднього періоду

Джерело: за даними Держкомстату України за відповідні роки.

Водночас генерування інвестиційних шоків не обмежується лише коливаннями зовнішнього попиту, а провокується також іншими чисельними об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Так, джерелом виникнення позитивного інвестиційного шоку в 2000 р., окрім стрімкого зростання прибутків підприємств¹, пов'язаного із зовнішнім шоком попиту, також був внутрішній політичний шок, зумовлений зміною умов приватизації. Вперше було проведено грошову приватизацію великих інвестиційно привабливих виробничих комплексів у енергетичному, нафтовому бізнесі, у металургійній галузі та хімічній і нафтохімічній промисловості. Спільна дія зазначених двох факторів (зміна умов приватизації та збільшення обсягу прибутків) і стало поштовхом для потужного розширення інвестиційного попиту. Валове нагромадження основного капіталу проти попереднього року збільшилося на 12,4%. З огляду на те, що протягом тривалого періоду (1991–1997 рр.) обсяги інвестицій в основний капітал стало скорочувалися і в 1997 р. склали лише 21% від рівня 1990 р., а в 1998–1999 рр. зазнали лише незначного зростання, таке потужне їх збільшення в 2000 р. спрацювало на виведення загальноекономічної динаміки на висхідну траєкторію. За нашими оцінками, збільшення інвестиційного попиту забезпечило три чверті, або 4,3 в.п. приросту ВВП у 2000 р.

Стрімкому нарощуванню інвестиційного попиту в 2003–2004 рр. посприяв кредитний бум, що розпочався в 2003 р., коли загальний обсяг кре-

¹ У 2000 р. в цілому по економіці прибуток прибуткових підприємств проти попереднього року збільшився в 1,2 раза, в тому числі в чорній металургії та хімічній промисловості більш ніж удвічі.

дитування економіки за номіналом проти попереднього року збільшився в 1,6 раза, в тому числі суб'єктів господарювання – в 1,5 раза.

У 2004 р. кредитний бум був перерваний політичними подіями та, як наслідок, шоком тимчасового зростання попиту на гроші з відповідним розвитком банківської кризи. Але своєчасно прийняті упереджувальні заходи адміністративного характеру на ринку грошей в кінці 2004 р. стабілізували фінансову ситуацію в країні.

Позитивний інвестиційний шок 2006 р. відбувався в досить парадоксальній ситуації, яка характеризувалася скороченням загального обсягу українського експорту та пов'язаним з цим зниженням прибутковості підприємств. Проте, на відміну від попередніх років, це не відбилося на динаміці інвестиційного попиту, який, навпаки, збільшився аж на 21,2%. Пояснення такої незвичної ситуації полягає в тому, що саме негативний зовнішній шок пропозиції (підвищення ціни на газ) викликав потужний позитивний внутрішній шок попиту на інвестиції. Оскільки енергомісткість українського виробництва є надмірно високою порівняно із більшістю європейських країн², вітчизняні виробники з метою стримування зростання витрат на виробництво та підтримки рівня конкурентоспроможності власної продукції як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках були вимушені зосередитися на технологічному переозброєнні виробництва, що і зумовило збільшення інвестиційного попиту. Для фінансування інвестицій були використані як власні кошти підприємств, так і запозичення на внутрішньому кредитному ринку та на зовнішньому міжнародному ринку капіталів. Проти попереднього року частка кредитів банків та інших позик у фінансуванні інвестицій в основний капітал збільшилася з 14,7 до 15,5%.

Подібна ситуація спостерігалася і в 2007 р., що піднесло інвестиційний попит на рекордний за період економічного зростання рівень – 24,8%.

Із розгортанням світової економічної кризи темпи зростання інвестиційного попиту в 2008 р. значно уповільнилися, а в 2009 р. проти відповідного періоду попереднього року відбулося майже двократне падіння попиту на інвестиції, що симетрично позначилося на загальноекономічній динаміці. Поштовхом для стрімкого скорочення інвестиційного попиту було безпрецедентне погіршення фінансового стану українських підприємств (фінансовий результат від економічної діяльності скоротився більш ніж на дві третини), ускладнення запозичення коштів на внутрішньому та на зовнішньому кредитному ринках.

Значний вплив на розвиток української економіки в періоді, що досліджується, справляли як позитивні так і негативні шоки сукупного споживчого попиту, що зумовлювалися різкими змінами витрат як сектора державного управління економіки так і домашніх господарств (рис. 4).

Як видно на рис. 4, дестабілізуючий вплив сектора державного управління значною мірою проявлявся в 2000–2004 рр., коли динаміка витрат мала

² За нашими оцінками, в 2007 р. в Україні енергомісткість 1000 дол. США ВВП (за ПКС) становила близько 400 кг, або 2,5 бареля, тобто вдвічі перевищувала рівень Польщі та втричі – Німеччини. Це зумовлюється як неефективною структурою української економіки із переважанням в її структурі енергомістких виробництв (металургії та хімічного виробництва), так і застосуванням неефективних енерговитратних технологій.

високу щорічну амплітуду коливань (від приросту на 10,4% в 2001 р. до падіння на 6,7% в 2002 р.), що симетрично позначалося на внеску цієї складової в приріст ВВП (відповідно з 1,9 до -1,3 в.п.). Починаючи з 2005 р. до періоду розгортання кризових явищ, темпи зростання витрат державного управління стабілізувалися на рівні 2,3–2,7%, і не провокували різких коливань загально-економічної динаміки.

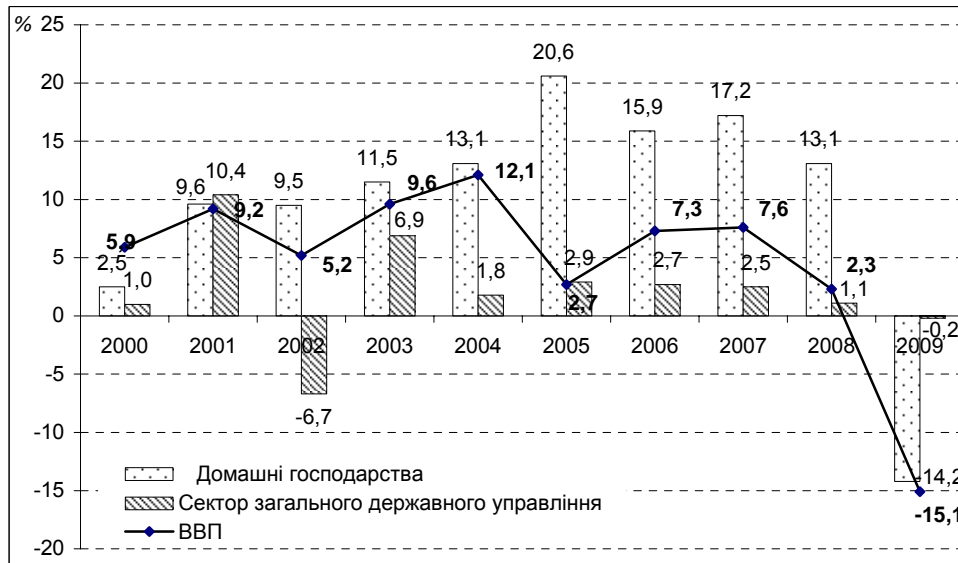

Рис. 4. Динаміка приросту ВВП та внесків складових споживчого попиту в 2000–2009 рр., % до попереднього року

Джерело: за даними Держкомстату України за відповідні роки.

Зовсім інша картина спостерігається в динаміці попиту домашніх господарств, який починаючи з 2001 р., стало випереджав динаміку ВВП. При цьому найбільшим розривом у темпах зростання зазначених показників відзначився 2005 р., коли приріст кінцевих споживчих витрат домашніх господарств був найбільшим за весь період статистичних спостережень і становив 20,6%, що потенційно забезпечувало приріст ВВП на 10,7 в.п.

Джерелами шокового сплеску споживчого попиту домашніх господарств у 2005 р. було як зростання заробітної плати та соціальних виплат, так і подальше потужне нарощування кредитування фізичних осіб. Так, мінімальна заробітна плата у середньорічному вимірі була збільшена на 39,3%, мінімальна пенсія за віком – на 16,9%, допомога при народженні дитини – у 11,3 раза тощо. Відповідно змінилась структура видатків бюджету за рахунок збільшення частки соціальних видатків до 60,4% проти 51,8% у 2004 р. Обсяги кредитів, наданих населенню збільшилися в 2,3 раза.

Отже, приріст ВВП в у 2005 р. на рівні 2,7% майже повністю був забезпечений за рахунок дії позитивного шоку з боку попиту населення і лише незначною мірою внаслідок збільшення інвестиційного попиту (табл. 2). Водночас цей рік був останнім, адже збільшення попиту домашніх господарств ще справляло переважно позитивний вплив на загальноекономічну динаміку.

В подальшому розширення цієї складової сукупного попиту все більше набуває ознак негативного шоку, оскільки головним чином стимулювало нарощування імпорту товарів, аніж спрацьовувало на розвиток національної економіки.

Висока динаміка попиту домашніх господарств у 2006–2008 рр. забезпечувалася подальшим проведенням соціально орієнтованої політики, сталим нарощуванням оплати праці, бумом споживчого кредитування, збереженням у державних бюджетах пропорцій на користь соціальних видатків. Як наслідок, темпи приросту реальних наявних доходів становили проти попереднього року відповідно 16,1 та 12,8%, а витрати домогосподарств на придбання товарів і послуг – 19,3 та 16,2%.

Така ситуація значною мірою спровокована політичною нестабільністю і проведенням виборчих кампаній із використанням заходів фіскальної політики, спрямованої на збільшення видатків соціального призначення. Бюджетна політика мала виражену соціальну спрямованість. Доходи бюджету переважно витрачалися на споживання та трансферти і меншою мірою на фінансування державних інвестицій. Протягом 2002–2008 рр. частка соціальної складової державного бюджету становила майже третину від загального обсягу видатків, а в 2005 р. – навіть перевищила 40%.

Динамічне нарощування заробітної плати відбувалося без відповідного підвищення продуктивності праці. Так, за 2005–2008 рр. номінальна середня оплата праці одного найманого працівника збільшилася більш ніж утричі, а виробництво ВВП на одного зайнятого – лише в 2,3 рази, що є одним із індикаторів порушення макроекономічної рівноваги і спровокувало збільшення розриву між попитом і пропозицією та накопичення шокового потенціалу економіки. Посилення розриву між зростаючим попитом і пропозицією продукції вітчизняних виробників, а також дія негативних зовнішніх цінових шоків зумовила прискорене нарощування імпорту і, як наслідок, стрімке збільшення дефіциту торговельного балансу. Іншим негативним результатом зазначених процесів було порушення однієї із основних макроекономічних пропорцій, а саме: співвідношення між оплатою праці та валового прибутку, змішаного доходу в структурі ВВП. Так, у 2008 р. порівняно із 2000 р. частка оплати праці збільшилася на 6,7 в.п. і становила 49,0%, а питома вага валового прибутку змішаного доходу скоротилася на 2,4 в.п. до 38,5%. Такий перекид у розподілі доходів на користь населення спричинив подвійний шоковий ефект: по-перше, обумовив потужне збільшення споживчого попиту, по-друге, негативно позначився на нагромадженні ресурсів для майбутнього розвитку.

Тяжкі наслідки від дії негативних шоків у 2009 р. пов'язані із структурною незбалансованістю та значним перегрівом вітчизняної економіки, ознаками яких є потужне розкручування інфляційної спіралі, існування протягом тривалого періоду випереджаючого зростання доходів населення порівняно із динамікою продуктивності праці, розриву між збільшенням внутрішнього попиту та пропозицією, перевищення реального зростання ВВП над базовим випуском. А перегріта економіка завжди є достатньо вразливішою до зовнішніх і внутрішніх шоків. Дія негативних шокових впливів також посилювалася політичною нестабільністю в країні та незгодженістю дії різних гілок влади.

Підсумовуючи викладене вище, можна констатувати, що ситуація, що склалася в Україні, характеризується високим шоковим потенціалом, який досяг пікового рівня в 2009 р. Саме накопичений шоківий потенціал зумовив глибину сучасної економічної кризи, її тривалість та складність подолання. Фундаментальними чинниками такого становища є відсутність істотних структурних і системних зрушень, зорієнтованих на досягнення стратегічних цілей, неефективна структура економіки, застарілість виробничого апарату, що зумовлює низький рівень конкурентоспроможності вітчизняної продукції, нерозвиненість інституцій, політична нестабільність. Пом'якшення дії шоків зовнішнього попиту потребує впровадження ефективних стратегічних заходів, спрямованих на структурну перебудову української економіки та технічну модернізацію виробничої бази, що дозволить збільшити продуктову та ринкову диверсифікацію експорту та підвищити конкурентоспроможність української продукції. Консервація неефективної структури експорту, дві третини якого становить продукція проміжного споживання, а частка високотехнологічної продукції в експорті переробної промисловості коливається на рівні 2–4%, спрямовує країну на периферію економічного розвитку. Важливо усвідомлювати, що без вирішення цієї фундаментальної проблеми Україна продовжуватиме потерпати від кон'юнктурних коливань зовнішніх ринків і ніколи не буде спроможною вийти на траєкторію сталого розвитку. Починаючи з 2005 р., унаслідок відсутності сталих стратегічних орієнтирів щодо розвитку економіки та проведення перманентних виборчих кампаній, в Україні посилювалася споживацька модель розвитку. Запроваджена в ретроспективному періоді економічна політика була непослідовною, зорієнтованою на вирішення поточних проблем усупереч довгостроковим цілям розвитку, без системи належного обґрунтування, узгодження та всебічного прорахунку довгострокових наслідків впровадження прийнятих рішень. Такий підхід не є ефективним, оскільки розвиток за умов перманентних збурень, навіть позитивних, виснажує економіку і звужує її потенціал, не дозволяє застосувати елементи стратегічного планування.

Література

1. Манків Грегори Н. Макроекономіка : пер. с англ. – К. : Основи, 2000. – 588 с.
2. Моисеев С.П. Парадигма оптимальной валютной зоны // Бизнес и банки. – 2000. – № 4. – С. 2.
3. Charles L. Evans David A. Marshall. Fundamental economic shocks and the macroeconomy. Central Bank of Chile Documentos de Trabajo Working Papers N 351, 2005. – 23 с.
4. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. – М. : Наука, 1975. – 717 с.
5. Lucas R. Studies in business – cycle theory. – 1981.
6. Ricci A. Luca. A Model of an Optimum Currency Area. IMF WP 97/76. – June. – 1997. – P. 5.
7. Фридмен М. Количественная теория денег. – М. : Эльф пресс, 1996. – 131 с.
8. Mayer T. The Structure of Monetarism // Kredit und Kapital (Berlin). – В. 8*. Н. 2. – 1975. – P. 192–196.
9. Brunner K. The "Monetarist Revolution" in Monetary Theory // Weltwirtschaftliches Archiv (Tubingen), В. 105. Н. 1. – 1970. – P. 7.
10. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег : пер. с англ. – М. : Гелиос АРВ, 1999. – 352 с.
11. Самуэльсон П. Экономика : в 2-х томах. – М. : Алгон, 1992. – Т. 2, гл. 40, 41.
12. Hicks J.R. Contribution to the Theory of the Trade Cycle. – Oxford : Clarendon Press, 1950.
13. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. Ч. 1–2. – М. : Экономика, 1997.

Надійшла в редакцію
29.12.2009 р.